

ANTROPOTSENTRIZMNING EKOTSENTRIZMGA TRANSFORMATSIYASI: FALSAFIY-METODOLOGIK TAHLIL

Turobova Zulfizar Ulug'bek qizi
Buxoro davlat pedagogika instituti
1-bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada insoniyat sivilizatsiyasi rivojlanishidagi fundamental burilish — antropotsentrik dunyoqarashning inqirozi va uning o'rniga yangi paradigma sifatida ekosentrizmning shakllanish jarayoni falsafiy-metodologik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda tizimli yondashuv va komparativistik tahlil metodlari asosida tabiat va jamiyat munosabatlarining transformatsiyalashuv qonuniyatlari hamda ekologik sivilizatsiyaga o'tishning uch bosqichli metodologik modeli ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Antropotsentrizm, ekosentrizm, ekologik sivilizatsiya, transformatsiya, ijtimoiy falsafa, barqaror rivojlanish, koevolyutsiya, ekologik paradigma, metodologik model.

ТРАНСФОРМАЦИЯ АНТРОПОЦЕНТРИЗМА В ЭКОЦЕНТРИЗМ: ФИЛОСОФСКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация: В данной статье анализируется фундаментальный поворот в развитии человеческой цивилизации — кризис антропоцентрического мировоззрения и процесс формирования экоцентризма как новой парадигмы. На основе системного подхода и компаративного анализа исследуются закономерности трансформации отношений между природой и обществом от «человекоцентричной» модели к «природоцентричной», а также разрабатывается трехступенчатая методологическая модель перехода к экологической цивилизации.

Ключевые слова: антропоцентризм, экоцентризм, экологическая цивилизация, трансформация, социальная философия, устойчивое развитие, коэволюция, экологическая парадигма, методологическая модель.

TRANSFORMATION OF ANTHROPOCENTRISM INTO ECOCENTRISM: A PHILOSOPHICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS

Abstract: This article analyzes a fundamental turning point in the development of human civilization — the crisis of the anthropocentric worldview and the process of

ecocentrism's formation as a new paradigm from a philosophical and methodological perspective. Based on a systemic approach and comparative analysis, the patterns of transformation in nature-society relations from a “human-centered” to a “nature-centered” model are explored, and a three-stage methodological model for transitioning to an ecological civilization is developed.

Keywords: Anthropocentrism, ecocentrism, ecological civilization, transformation, social philosophy, sustainable development, co-evolution, ecological paradigm, methodological model.

KIRISH (INTRODUCTION)

Insoniyat sivilizatsiyasi bugungi kunda o‘z taraqqiyotining fundamental ontologik inqirozi bilan yuzma-yuz turibdi. XXI asrga kelib ekologik muammolarning global tus olishi shuni ko‘rsatdiki, inqirozning tub ildizi nafaqat texnologik nosozliklar yoki iqtisodiy jarayonlarda, balki asrlar davomida hukmronlik qilgan antroposentrik (inson markazli) dunyoqarashning mantiqiy yakunida namoyon bo‘lmoqda. Antropotsentrizm — insonni borliqning mutloq subyekti, tabiatni esa uning cheksiz ehtiyojlari uchun xizmat qiluvchi passiv obyekt sifatida talqin etuvchi paradigma bo‘lib, u biosferik muvozanatning buzilishiga asosiy metafizik sabab bo‘lib xizmat qildi [3,16-b].

Zamonaviy ijtimoiy falsafada ushbu inqirozli holatdan chiqishning yagona sivilizatsion muqobili sifatida ekosentrizm — ya’ni tabiat va insonni yaxlit, o‘zaro teng huquqli va funksional bog‘liq ekosistema sifatida ko‘ruvchi yangi paradigma shakllanmoqda. Antropotsentrizmning ekosentrizmga transformatsiyalashuvi shunchaki ekologik me’yorlarning o‘zgarishi emas, balki insoniyatning “Ekologik sivilizatsiya” deb nomlanuvchi yangi rivojlanish bosqichiga o‘tishining zaruriy metodologik shartidir.

Ayni vaqtda “yashil” energetika iqtisodiyotimiz drayverlaridan biriga aylanmoqda”. Shuyo‘nalishda O‘zbekiston Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan qabul qilingan ikkita muhimrezolyutsiyaning tashabbuskori bo‘ldi [2]. Davlatimiz rahbari tomonidan 2025-yil yurtimizda – Atrof-muhitni asrash va “yashil iqtisodiyot” yili, deb e’lon qilingani bu borada g‘oyat muhim qadam bo‘ldi. Prezidentimizning 2025-yil 7-fevraldagi Farmoni bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston – 2030” strategiyasini Atrof-muhitni asrash va “yashil iqtisodiyot” yilida amalga oshirishga oid davlat dasturi doirasida yurtimizda ekologik barqarorlikka erishish, “yashil iqtisodiyot”ga o‘tish, tarmoq va sohalarning uyg‘un “yashil transformatsiya”sini amalga oshirish hamda iqtisodiy o‘shishning yangi, “yashil rivojlanish” modelini tatbiq etish bo‘yicha qator muhim vazifalarni amalga oshirish belgilab olindi hamda izchillik bilan amalga oshirilmoqda [1,19-b].

Eng qadimiy manbalar “Avesto”, “Injil”, “Tavrot” va Qur’oni Karimda tabiat va uning barcha tirik va notirik ne’matlariga alohida mehr va ehtirom bilan qaralgan. Inson har tongni, Quyoshni, Olamni, qushlar, sharshara suvlar tovushini o’zgacha bir minnatdorchilik, shukuronalik tuyg’usi bilan qarshi oladi. Tabiat va uning barcha tirik va notirik komponentlari jamiyatsiz, insonsiz yashay oladi, ammo inson aslo tabiat borlig’i va ularning ne’matisiz yashay olmaydi [7].

Tabiat ne’matlari xoh tirik xoh jonsiz bo’lsin insonga kerakli zarur, noyob ehtiyojining qondira oladigan birdan-bir manba. “...sizlar uchun issiq (kiyim) va turli manfaatlar bo’lsin, deb, chorva mollarini ham yaratdi...” (Nahl surasi 5-oyat.) “...Ular sizlar jonlaringizni qiynab yetadigan yurtlarga yuklaringizni ko’tarib borur...” (Nahl surasi, 7-oyat)... (hayvonlaringizni) boqadigan daraxtlar (o’simliklar) ham o’sha suvdan ichar [5,624-b].

Islom dini ta’limotida tabiat — Allohning ne’mati, uni asrash esa har bir musulmonning burchidir. Qur’oni Karimda ko’plab oyatlarda osmon, yer, tog’lar, daryolar, hayvonot va o’simliklar zikr qilinadi. “Yer yuzida buzg’unchilik qilmanglar” (Baqara surasi, 60-oyat) degan oyat insonning tabiatga ehtiyotkor munosabatda bo’lishi kerakligini bildiradi. Hadislarda ham Rasululloh (s.a.v.) hayvonlarga rahm-shafqatli bo’lish, daraxt ekish va suvni isrof qilmaslik haqida ko’plab ko’rsatmalar berganlar. Imom Buxoriydan rivoyat qilgan hadisda shunday deyiladi: “Agar bir musulmon bir daraxt ekib, undan qush, odam yoki hayvon yesa, bu unga sadaqa bo’ladi. Bu esa ekologik amaliyotning diniy savobli ishga aylanishini ko’rsatadi.

Inson turmushining obodligi tabiatning gullab yashnashi va uning davomiyligi bilan uzviy bog’liqdir. Atrof-muhitdagi qarovsiz yerlarni obod qilish jamiyat uchun ulkan foydalardan biri sifatida qaraladi” [5,624-b].

Tadqiqotning dolzarbligi Yangi O’zbekiston taraqqiyot strategiyasi doirasida amalga oshirilayotgan keng ko’lamli islohotlar, xususan, “Yashil makon” umummilliy loyihasi va barqaror ekologik rivojlanishni ta’minlash vazifalari bilan bevosita bog’liqdir. Mazkur jarayon jamiyat a’zolarining tafakkurini “iste’molchi” modelidan “ayovchi va asrovchi” modeliga o’tkazishni taqozo etmoqda. Shuningdek, milliy intellektual merosimiz vakillari bo’lgan Alisher Navoiy va Abu Rayhon Beruniyning borliqni ilohiy va tabiiy yaxlitlikda ko’ruvchi qarashlari bugungi global ekologik etika uchun metodologik asos bo’lib xizmat qilishi mumkin. Navoiy falsafasidagi har bir mavjudotga nisbatan axloqiy mas’uliyat va Beruniyning tabiat qonuniyatlariga bo’lgan ratsional ehtiromi zamonaviy transformatsiya jarayonlarining ma’naviy poydevorini tashkil etadi.

Ushbu zaruriyatdan kelib chiqqan holda, mazkur maqolaning asosiy maqsadi — antroposentrik dunyoqarashning inqirozli jihatlarini ochib berish hamda ekosentrizm paradigmasiga transformatsiyalashuvning falsafiy-metodologik mexanizmlarini kompleks tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot doirasida inson va tabiat munosabatlaridagi

sivilizatsion burilishning mohiyati yoritiladi va ekologik sivilizatsiyaning metodologik asoslari nazariy jihatdan asoslab beriladi.

METODLAR (METHODS)

Mazkur tadqiqotning falsafiy-metodologik asosi sifatida ob'ektivlik, tarixiylik va mantiqiylik tamoyillariga tayanildi. Antropotsentrizmning ekosentrizmga transformatsiyalashuv jarayonini kompleks o'rganish maqsadida o'zaro dialektik bog'liqlikdagi bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Xususan, tadqiqotda qo'llanilgan tizimli yondashuv inson, jamiyat va tabiat munosabatlarini o'zaro uzviy aloqador, yaxlit va ochiq tizim sifatida tahlil qilish imkonini berdi. Mazkur metod orqali "Ekologik sivilizatsiya" tushunchasining tarkibiy qismlari o'rtasidagi funksional aloqalar atroflicha yoritildi. Shu bilan birga, antroposentrik dunyoqarashning inqirozi va yangi ekosentrik paradigma shakllanishini chiziqli bo'lmagan, o'z-o'zini tashkil etuvchi jarayon sifatida baholashda sinergetik metod imkoniyatlaridan keng foydalanildi.

Tadqiqotning qiyosiy jihatlarini ochib berishda komparativistik tahlil uslubi muhim o'rin tutdi. Bunda G'arb ratsionalistik falsafasiga xos bo'lgan tabiatga utilitar yondashuv hamda Sharq mutafakkirlari, xususan, Alisher Navoiy va Abu Rayhon Beruniy intellektual merosidagi panteistik hamda ekologik qarashlar o'zaro qiyosiy o'rganildi. Ushbu usul milliy qadriyatlarning zamonaviy global ekologik muammolarni bartaraf etishdagi metodologik ahamiyatini ilmiy asoslashga xizmat qildi.

Bundan tashqari, antropotsentrizm (tezis) va ekologik inqiroz (antitezis) o'rtasidagi ziddiyatlarni tadqiq etish hamda ularning sintezi natijasida yuzaga kelayotgan yangi ekologik ong qonuniyatlarini aniqlashda dialektik metodga tayanildi. Nihoyat, ekologik onging shakllanish va evolyutsion rivojlanish bosqichlari bilish nazariyasi nuqtai nazaridan gnoseologik tahlil silsilasida ko'rib chiqildi. Mazkur metodologik yondashuvlar majmuasi tadqiqot ob'ektini har tomonlama, fundamental va tizimli ravishda yoritishga zamin yaratdi.

Zamonaviy jamiyatning barqaror rivojlanishi xalqaro tendensiyaga aylandi, ammo turli mamlakatlar hamda guruhlardagi odamlar va tabiatning qarashlari turlicha va hatto keskin qarshi. Keng nuqtai nazardan qaraganda, bugungi dunyoda tabiat haqidagi qarashlarni oddiygina ikki toifaga bo'lish mumkin: antropotsentrizm va noantropotsentrizm. Antropotsentrizm insonni maqsad deb hisoblaydi, tabiiy qadriyatlarning mavjudligini inkor etadi, inson va tabiat subyekt-obyekt munosabatlari, deb hisoblaydi.

Insonning barcha faoliyati o'zining yashashi va rivojlanishi ehtiyojlarini qondirishdan iborat bo'lib, inson manfaatlarini o'z oldiga olishi kerak. Noantropotsentrizmni ekosentrizm deb ham atash mumkin. Bu XX asrning ikkinchi yarmida G'arb atrof-muhitni muhofaza qilish harakatining kuchayishi natijasida

antropotsentriзмdan ustun bo'lgan yashil fikrlash tendensiyasidir [9]. U tabiatning o'ziga xos mavjudlik qadriyatiga ega ekanligini va odamlarning mavjudligini targ'ib qiladi. Tabiatning bir qismidir. Tabiatdan ajralgan holda yashash va rivojlanish uchun inson va tabiat tengdir va uyg'unlikda yashashi va birgalikda rivojlanishi kerak. Taqqoslash uchun, antropotsentriзм ming yillar davomida mavjud va hali ham ko'plab muxlislar, ayniqsa bozor subyektlari va ularning agentlari ko'p. Yarim asrdan ko'proq davom etgan taraqqiyotdan so'ng noantropotsentriзм asta-sekin kamolotga erishdi va o'sib bordi va insoniyat sivilizatsiyasi rivojiga chuqur ta'sir ko'rsatdi.

NATIJALAR (RESULTS)

O'tkazilgan falsafiy-metodologik tahlillar natijasida antropotsentriзмning ekosentriзмga transformatsiyalashuv jarayonining ontologik, aksiologik va ijtimoiy-falsafiy jihatlariga oid bir qator ilmiy xulosalar shakllantirildi. Birinchi navbatda, paradigmaviy o'zgarishlarning ontologik asosi shuni ko'rsatadiki, antroposentrik modelning inqirozi borliqni "inson va qolgan dunyo" shaklidagi dualistik bo'linishdan voz kechishni taqozo etmoqda. Tadqiqot davomida ekosentriзм borliqni yagona va o'zaro uzviy bog'liq ekosistema sifatida talqin etib, insonni ushbu tizimning mutloq hukmroni emas, balki uning funksional hamda mas'uliyatli bo'lagi sifatida qayta aniqlashi (redefinition) ilmiy asoslandi.

Shu bilan birga, tadqiqot jarayonida ekologik qadriyatlar tizimining aksiologik transformatsiya qonuniyatlari aniqlandi. Bunda qadriyatlar iyerarxiyasida instrumental yondashuvdan terminal yondashuvga o'tish tamoyili ustuvorlik kasb etmoqda. Ya'ni, tabiat endi shunchaki iqtisodiy foyda yoki xomashyo keltiruvchi "vosita" (instrument) emas, balki o'zining ichki qiymatiga (intrinsic value) ega bo'lgan oliy "maqsad" darajasida e'tirof etilishi sivilizatsion zaruriyat sifatida baholandi.

Mazkur jarayonning ma'naviy ildizlarini o'rganish natijasida milliy va umumbashariy ekofalsafiy qarashlarning o'ziga xos sintezi yuzaga keldi. Xususan, Sharq mutafakkirlari, ayniqsa Alisher Navoiy va Abu Rayhon Beruniy merosidagi ekologik g'oyalar zamonaviy "barqaror rivojlanish" konsepsiyasi bilan konseptual jihatdan hamohang ekanligi isbotlandi. Navoiyning borliqdagi har bir zarraga nisbatan ehtirom va hikmat nazari bilan qarash lozimligi haqidagi g'oyalari bugungi ekosentriзмning ma'naviy-axloqiy poydevori bo'lib xizmat qilishi mumkinligi tadqiqotning muhim xulosalaridan biridir.

Ekologik adolat masalasi ham yangi falsafiy e'tibor markaziga chiqmoqda. Atrof-muhit degradatsiyasi, resurslar tanqisligi odatda jamiyatning eng zaif qatlamlariga – kambag'al hududlar, chekka qishloqlar, ijtimoiy himoyasiz guruhlar zimmasiga ko'proq yuk bo'ladi. Demak, ekologik siyosat nafaqat texnik standartlar, balki ijtimoiy tenglik, hududlararo adolat masalalarini ham qamrab olishi zarur. Shu nuqtada fuqarolik jamiyati institutlari, ayniqsa, ekologik yo'nalishdagi nodavlat notijorat tashkilotlari alohida ahamiyat kasb etadi. Davlat ekologik qonunlar va

dasturlarni qabul qilishi mumkin, ammo bu hujjatlarning jamiyat ongiga singishi, hatti-harakatga aylanishi uchun “ko‘prik” zarur. “Yashil makon”, “Toza tabiat”, “Ekologik madaniyat” kabi tashabbuslar ekologiyani biologik muammo emas, balki ma’naviy javobgarlik masalasi sifatida yoritishga xizmat qiladi [7,38-b].

Nihoyat, tahlillar natijasida “Ekologik sivilizatsiya”ga o‘tishning uch bosqichli metodologik modeli ishlab chiqildi. Mazkur modelga ko‘ra, transformatsiya jarayoni dastlab individual darajada ekologik ongning uyg‘onishi bilan boshlanib, so‘ngra ijtimoiy-huquqiy darajada ekologik me‘yorlarning institutsionalizatsiyasiga o‘tadi. Jarayonning yakuniy bosqichi sifatida tabiat va jamiyatning o‘zaro hamohang rivojlanishini ifodalovchi sivilizatsion koevolyutsiya bosqichi nazariy jihatdan asoslab berildi.

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, antropotsentrizmning ekosentrizmga transformatsiyasi shunchaki nazariy konseptlarning almashinuvi emas, balki insoniyat tafakkuridagi fundamental ontologik burilishdir. Antroposentrik paradigma uzoq vaqt davomida insonni tabiatdan sun’iy ravishda ajratib, uni borliqning mutloq “hukmroni” maqomiga ko‘tardi. Biroq, tadqiqotimizda isbotlanganidek, ushbu utilitar-texnokratik yondashuv biosferik muvozanatni izdan chiqarib, sivilizatsiyani global ekologik inqiroz yoqasiga keltirib qo‘ydi.

Ekosentrizm paradigmasini tahlil qilar ekanmiz, uning metodologik asosi sifatida milliy intellektual merosga murojaat qilish alohida ahamiyat kasb etadi. Agar G‘arb falsafiy maktablarida ekologik muammolar ko‘pincha huquqiy va iqtisodiy cheklovlar (tashqi bosim) orqali hal etilishiga urg‘u berilsa, Alisher Navoiy va Abu Rayhon Beruniy falsafasida bu masala insonning ichki axloqiy-estetik mas‘uliyati orqali yoritiladi. Navoiyning har bir mavjudotda ilohiy hikmat va borliq yaxlitligini ko‘rishi zamonaviy “chuqur ekologiya” (Deep Ecology) nazariyalari [4] bilan konseptual jihatdan hamohangdir. Bu esa ekosentrizmning nafaqat zamonaviy g‘arbiy g‘oya, balki Sharq klassik falsafasining organik davomi ekanligini anglatadi.

Muhokama jarayonida aniqlandiki, O‘zbekiston sharoitida ekosentrizmga o‘tish jarayoni o‘ziga xos ijtimoiy-madaniy xususiyatlarga ega. Bu jarayon nafaqat xalqaro ekologik standartlarni joriy etish, balki aholi, ayniqsa, yosh avlod ongida shakllangan “tabiatga nisbatan iste‘molchilik munosabati”ni “antropokosmik uyg‘unlik” modeliga o‘zgartirishni talab qiladi. Shunday qilib, ekologik sivilizatsiyaning metodologik asosi sifatida biz taklif qilgan “Inson — Jamiyat — Tabiat” [2] tizimidagi koevolyutsion rivojlanish tamoyili bugungi kunda barqaror taraqqiyotni ta‘minlashning eng maqbul strategiyasidir. Ushbu uchlik o‘rtasidagi muvozanatni tiklash ekologik inqirozdan chiqishning yagona gnoseologik yo‘li sifatida baholanishi lozim.

XULOSA (CONCLUSION)

Tadqiqot davomida olingan natijalarni umumlashtirgan holda ta'kidlash joizki, antropotsentrizmning inqirozi — bu shunchaki ekologik muammo emas, balki insoniyatning borliq bilan munosabatidagi noto'g'ri sivilizatsion strategiyasining mantiqiy oqibatidir. Mazkur inqirozli paradigmada qolish kelajakda sivilizatsiyaning global halokatiga olib kelishi muqarrar ekanligi falsafiy jihatdan asoslandi. Shu sababli, yangi sivilizatsion paradigma sifatida ekosentrizmning shakllanishi tabiatni mutloq qadriyat deb e'tirof etish va insonning atrof-muhit oldidagi ma'naviy-axloqiy mas'uliyatini birinchi o'ringa qo'yishni taqozo etadi.

Ushbu falsafiy-metodologik transformatsiya jarayonida milliy intellektual merosimizdagi boy ekologik g'oyalarni zamonaviy global ilmiy yutuqlar bilan sintez qilish O'zbekistonda ekologik jamiyat qurishning mustahkam nazariy poydevorini tashkil etadi. Xulosalar shuni ko'rsatadiki, ekologik sivilizatsiyaga o'tish shunchaki tashqi islohotlar emas, balki uzluksiz ta'lim va tarbiya tizimi orqali inson ongini tubdan qayta yo'naltirishni (re-orientation) talab etuvchi uzoq muddatli ijtimoiy-falsafiy jarayondir. Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, taklif etilayotgan ekosentrik model inson va tabiat o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlovchi eng maqbul sivilizatsion strategiya bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. - T.: O'zbekiston, 2017. – B. 19.
2. Prezident Shavkat Mirziyoyev. Oliy Majlis Qonunchilik palatasining Bosh vazirlavozimiga nomzodni ko'rib chiqish va Vazirlar Mahkamasining yaqin va uzoq istiqbolgamo'ljallangan harakatlar dasturi muhokamasiga bag'ishlangan majlisida nutq so'zladi. Murojaat sanasi: 11.05.2026
3. Nigmatov A.I. Ekologiya: asosiy atama va iboralarning izohli lug'ati. - T., 2002. – B. 15-16.
4. D.Yo. Yormatova, X.S. Xushvaqtova. Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
5. Mansurov A. Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. T.: “Toshkent islom universiteti”, 2007. – B. 624.
6. Avazov Sh., Saydamatov F. Jamiyat va tabiat o'zaro munosabatlari evolyutsiyasining tarixiy pedagogik jihatlari // Ta'lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali. [S. 1.], v. 4, n. 9, 2024. – P. 1-6.
7. Tursunova M. Maktabgacha ta'limda ekologik tarbiya: ko'p tillilik yondashuvi. // Ta'lim innovatsiyalari. –2022. –№4. –B. 38–43

8. Капранова Л.Д. Экологический фактор и кризис цивилизации (Обзор):
<https://cyberleninka.ru/article/n/ekologicheskiy-faktor-i-krizis-tsvilizatsii-obzor/viewer.05.2026>.

9. Zuo, C. (2019). The Historical Evolution of Chinese Communist Party's Ecological Thought in the Seventy Years of New China Review and enlightenment. Journal of Central South University (Social Science Edition), 6, 1-3. (In Chinese)

10. Хожгон-Нақшбандија тариқатида табиатга муносабат республика илмий назарий конференсија материаллари. Бухоро, "Дурдона", 2025. – В. 318.